

Бровар О.В.**УДК 94:(622+304)(477.6) «1943/1964»****СОЦІАЛЬНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ 1940 – 60-Х РР.: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Проведення повноцінного історичного дослідження передбачає наявність відповідної методології. Ступінь залучення здобутків теоретичної історії до проведення історичного дослідження залежить від тих завдань, які ставить перед собою дослідник. При проведенні комплексного дослідження, яке передбачає залучення розлогої джерельної бази, яка складається з усіх основних груп джерел, при опрацюванні значної кількості наукових праць різних часових рамок та принципово відмінних у концептуальному плані наявність чітко сформульованої та структурованої методології дослідження є необхідною умовою для успішного виконання дослідницьких завдань. Саме до числа таких досліджень належить комплексне висвітлення соціальних аспектів розвитку вугільної промисловості Донбасу упродовж 1943 – 64 рр. Окремий період включає у себе два часових відрізки, які мають принципові відмінності у суспільно-політичній, соціально-економічній і соціокультурній сферах: доба повоєнної відбудови – останній період існування сталінського тоталітарного режиму та період відносної лібералізації усіх сфер суспільного життя – так звана доба „відлиги”, яку пов’язують насамперед з правлінням М.С. Хрущова. Отже, складний комплекс проблем, які висвітлюються, потребує особливої уваги до теоретичної складової дослідження.

Попри це, дотепер, незважаючи на розлогий спектр праць із проблем розвитку вугільної індустрії, теоретичні аспекти вивчення її розвитку не привертали значної уваги дослідників і не отримали втілення в окремій науковій розвідці. Виходячи з цього автором сформульовано мету дослідження: комплексно висвітлити теоретичну базу вивчення соціальних аспектів розвитку вугільної промисловості Донбасу впродовж 1943 – 64 рр.

Методологічні підходи до вирішення важливих наукових проблем визначають не тільки підбір адекватних дослідницьких методик, оперування відповідним понятійним апаратом, а, врешті-решт, і кінцеві результати пошукових зусиль.

Визначаючи особливості вказаного тематичного сегменту, необхідно звернути увагу, перш за все, на беззаперечну економічну домінують у висвітленні різних аспектів розвитку одного з найважливіших секторів економіки республіки. Навіть тенденційна схильність до макроісторичних підходів не здатна виправдати ставлення до соціальної проблематики як чогось другорядного, менш важливого. Така традиція формувалася з перших років існування радянської влади, коли інтереси економіки (а вони завжди були пов’язані з обороноздатністю країни й амбіційними геополітичними планами Кремля) посідали центральне місце й підпорядковували собі всі інші.

Вчення про «соціалістичну економіку», зовні проголошуючи нерозривність з класичним марксизмом, з часом все більше перетворювалося на суто теоретичний концепт, до якого «підтягувалися» реальні події. Виправдовуючи грубе порушення загальноновизнаних законів господарювання і соціального буття, компартійні теоретики вульгаризували марксизм і постійно шукали переконливу аргументацію для чергового експерименту.

Родовою ознакою цього вчення стала непримиренна конфронтація з теорією і практикою капіталізму у всіх його формах і формах. Оскільки це протистояння мало високий ідеологічний градус, радянські суспільствознавці були зобов’язані доводити переваги соціалістичного ладу над капіталістичним у цілому і в кожному його компоненті зокрема. Це «змагання» в теоретичному плані не мало жодного сенсу, оскільки практика доводила безперспективність штучних моделей економічного розвитку, що ігнорували демократичні свободи, особисту матеріальну зацікавленість трударів та консервували їхню повну відчуженість від засобів виробництва. Все це зводило нанівець усі соціальні програми (безкоштовні освіта, охорона здоров’я, доступ до культурних і духовних цінностей, дошкільне виховання тощо), оскільки вони фінансувалися за залишковим принципом, а декларувалися як першочергові.

Таким чином, основний закон соціалізму, що ставив найвищою метою суспільного виробництва якомога повне задоволення потреб трудящих, виявив свою «дію» в режимі «ручного управління» соціально-економічними процесами.

Основою методологічних підходів для інтерпретації економічної та соціальної політики уряду в радянській історико-економічній літературі став теоретичний концепт, згідно з яким основний тягар забезпечення виробництва товарів групи «А» і розвитку ВПК лягав на загальнодержавний бюджет. Всі кошти, необхідні для прискореного розвитку засобів виробництва, зміцнення оборонного потенціалу країни, соціалістична держава концентрувала і розподіляла через союзний бюджет. Державні бюджети республіки у цьому відігравали допоміжну роль. Вони фактично являли собою бюджети соціально-культурних заходів [5, с.71. 72]. На перший погляд може здатися, що весь тягар розвитку стратегічно важливих галузей промисловості з «оборонкою» включно добровільно брав на себе якийсь міфічний «центр», а республіканські бюджети «розвантажувалися» і програмувалися на полегшений режим. У дійсності ж, у таких композиціях проглядається прозоро-популістський маневр, покликаний продемонструвати «соціально-орієнтовану» політику Москви: мовляв, найважчі проблеми ми звалюємо на свої плечі, у вас же, в республіках, відкриваються всі можливості для зосередження на соціальній сфері. Те, що бюджетний процес функціонував на засадах «сполучених посудин, коли перекачування коштів з загальносоюзного в республіканський і навпаки здійснювалося безперешкодно з волі центру, – не афішується. Так само, як і той факт, що соціальні програми фінансувалися за залишковим принципом і під час відбудови (що цілком знаходить не тільки пояснення,

а й розуміння), і в період будівництва «комунізму» на початку 60-х років, що вже не так легко інтерпретуються.

Такі підходи до формування бюджетної політики й дозволили оперувати привабливими в соціальному плані цифрами: так, у 1940 р. близько 70 % коштів держбюджету УРСР витрачалися на культурно-освітні заходи й охорону здоров'я і лише 16 % – на економічні потреби [5, с.73].

Потребує пояснення й ще одна тенденція: поступове зменшення питомої ваги союзного бюджету в загальних видатках (з 73,9 % у 1955 р. до 41, 2 % у 1960 р.) й відповідне збільшення частки республіканських бюджетів (з 26,1 % до 58,8 %) [2, с.6]. Ці зміни пояснювалися підвищенням ролі союзних республік у вирішенні питань господарського будівництва. Однак, немає жодних підстав для перегляду балансу компетенції між центром і республікою. Механічне перекачування певних сум до республіканських бюджетів, з яких фінансувався розвиток промисловості, в тому числі вугільної, ще не означало, що стратегічні рішення ухвалювалися не в Москві, а в Києві.

Для оцінки соціальної політики радянського уряду важливо врахувати один малопомітний на перший погляд факт. У 50-ті роки зарплата покривала 2/3, а суспільні фонди споживання – 1/3 матеріалів потреб і послуг населення.

У радянських виданнях такий стан справ якщо і коментується, то винятково як свідчення соціально орієнтованого курсу керівництва країни. Але з таким же успіхом, (коли не більше аргументовано), можна вести мову про те, що держава продовжувала тримати важелі регулювання і перерозподілу доходів, привласнюючи значну частку заробітної плати й переадресовуючи її трудящим в інших формах під виглядом державних соціальних програм.

Відправними точками соціально-економічної політики в СРСР вважалися 5-річні плани розвитку країни, в які закладалися основні показники по всіх галузях економіки і соціальної сфери. Згідно з офіційною статистикою майже всі вони виконувалися й перевиконувалися, хоча встановити справжню картину досить важко. Радянська статистика обслуговувала соціальне замовлення партійного центру й подавала такі дані, які створювали враження динамічного поступу економіки, вражаючого розвитку культури, освіти, поліпшення умов праці, підвищення зарплати й матеріального добробуту народу. Разом з тим добре відомо, про практично жодна постанова ЦК ВКП(б) та уряду в повному обсязі виконана не була. Управління економікою в ручному режимі, відсутність реального самоуправління й автономності у вирішенні питань соціально-економічного життя стримували розвиток країни в цілому, союзних республік та окремих регіонів (навіть таких як Донбас, що постійно перебував у центрі уваги й одержував фінансово-матеріальне забезпечення у першу чергу). Аби отримати уявлення про дійсний стан речей, необхідні комплексні зусилля цілих колективів істориків, економістів та соціологів, адже йдеться про колосальний обсяг інформації, яку слід перевірити, співставити, проаналізувати. Та навіть апріорі проступає очевидна тенденція: проголошуючи сповнені оптимізму плани, які, начебто, виводили країну на все нові рубежі, керівництво держави часто потрапляло в дискомфортну ситуацію, коли бажане і дійсне не у всьому співпадали. Знаючи справжній стан справ, Кремль вдавався до фальсифікації, натяжок, а то й відвертого обману, маніпулюючи суспільною свідомістю.

Саме ці обставини слід брати до уваги, коли доводиться мати справу з матеріалами партійних з'їздів, різноманітними директивами з економічних та соціальних питань. Радянські інтерпретації таких документів є зразком антинауковості, оскільки відштовхуються від ідеологічних настанов, а не об'єктивних дослідницьких методик.

У науковій літературі початку 70-х років обґрунтувалася в якості самостійної категорії «соціальна ефективність виробництва і праці». Вона визначалася рівнем задоволення потреб людей, формуванням гармонійної розвиненої особистості, утвердженням соціалістичного способу життя, вдосконалення соціальної структури суспільства та іншими атрибутами «розвиненого соціалізму» [4, с.31-38]. Однак, якщо соціологи й історики особливо не заперечували проти впровадження нової категорії, то економісти поставилися до цього дещо обережніше, мотивуючи свою позицію тим, що соціальний ефект не завжди можна виміряти кількісними показниками.

Ставлячи у двадцятирічній перспективі завдання побудови основ комуністичного суспільства, М. Хрущов на початку 60-х років не зміг вирішити нагальних проблем постачання людей продуктами харчування і найнеобхідними товарами широкого вжитку. Не вдалося подолати хронічний дефіцит і в добу Л. Брежнєва. Так званий «розвинений соціалізм» виявився тупиковою стратегією соціально-економічного розвитку, що вів до стагнації, диспропорцій в економіці й глухого соціального невдоволення широким мас.

Оскільки одним з найважливіших чинників відродження і розвитку галузі стало її забезпечення трудовими ресурсами, особливого значення набуває характеристика заходів керівництва держави у цій сфері. Підходи радянських науковців у цьому випадку відзначалися в кращому випадку констатаціями й узагальненнями, коли йшлося про масове залучення некваліфікованої робочої сили на шахти Донбасу. Користуючись терміном «плановий перерозподіл трудових ресурсів», історики та економісти завульовували примусові засоби працевикористання, що фактично порушували права людини. Навіть з урахуванням просто-таки катастрофічної ситуації, що склалася після війни з робітничими надрами й ІТП, практичні кроки уряду слід характеризувати як примусові, причому вони тривали майже до початку 70-х років (цей час ідеологи КПРС позначили як «період переходу до комуністичного будівництва»), хоча й у значно менших масштабах, ніж 50-ті роки. При цьому слід мати на увазі й соціальні наслідки такої політики.

З методологічної точки зору важливу роль відіграють підходи до оцінки соціальної політики держави. Так, у вирішенні однієї з найгостріших (після продовольчої) проблем – житлової, апологети соціалістичного устрою акцентували увагу на всілякій підтримці державними органами індивідуального будівництва. Критики більшовицького курсу в цьому питанні наголошували на тому, що держава переклала весь тягар на трудящих, оскільки матеріальна й фінансова підтримка забудовників була мізерною, а за гострого дефіциту на будматеріали та їх суворе лімітування далеко не кожна шахтарська родина змогла впоратися з таким завданням. Тим часом державний житловий фонд зростав дуже повільно і позитивна динаміка виявилась тільки в ході реалізації житлової програми М. Хрущова.

Серед численних форм залучення робітників до вирішення економічних завдань однією з основних стало соціалістичне змагання. Надзвичайне поширення різноманітних змагальних форм організації праці пояснювалося більшовицькими підходами до мобілізації трудящих на реалізацію планів компартійної верхівки. Не маючи достатніх матеріальних засобів, керівництво держави максимально експлуатувало моральні інструменти заохочення. За цих умов соціалістичне змагання виявилось найефективнішим знаряддям інтенсифікації виробництва. У цьому русі, що базується на патріотизмі й відповідальності виробників, не було нічого негативного, коли б не його зобов'язувальна природа й майже повна відсутність матеріальних стимулів для більшості його учасників.

Соцзмагання поєднувалися з рухом новаторів, раціоналізаторів і винахідників, що дозволяло без будь-яких істотних капіталовкладень отримувати додаткові резерви для розвитку виробництва і, зрештою, – значний економічний ефект. Однак помітного впливу на матеріальний добробут це не виявляло. Різниця між вартістю валового продукту та послуг, з одного боку, й матеріальною винагородою працюючих продовжувала зростати.

Оскільки найбільш масовою організацією трудящих були професійні спілки, саме на них покладалась місія об'єднання й консолідації. Працюючих попри свій неполітичний характер, профспілки виконували роль «привідного паса» від Комуністичної партії до широких верст працівників й слухняно виконували її волю. Однак справжнє місце професійних об'єднань у той час приховувалося за такими масштабними й резонансними справами як організація соціалістичного змагання, рух новаторів виробництва, раціоналізаторів та винахідників, дозвілля й відпочинку і т.ін. Профспілки трансформувались у підконтрольний партійним структурам номенклатурний апарат, що виконував функцію мобілізації робітничого класу на виконання поставлених завдань. При цьому використовувався широкий спектр засобів впливу на свідомість та волю громадян. Водночас важко заперечити наявність природного почуття колективізму, взаємовиручки, що складалося в морально здорових виробничих колективах.

Однією з важливих складових соціального статусу робітників є правові гарантії праці та її нормативне регулювання. У роки війни всі держави вдавалися до надзвичайних заходів у справі працевикористання. Але радянські власті і по завершенню війни продовжували використовувати силові методи з метою мобілізації трудових ресурсів та їхнього використання в певних регіонах і галузях промисловості. При цьому порушувалося діюче законодавство і вступали в силу підзаконні нормотворчі документи. Аби провести чітку грань між виправданими в умовах війни, вимушеними діями влади й свідомими кроками, що порушували права працюючих, дослідникам необхідно співставити чинні закони про працю й численні підзаконні акти різноманітного походження й оцінювати їх співвідношення й пріоритети за шкалою юридичної субординації й основних принципів права.

При цьому міркування економічної стратегії та політичної доцільності мають накладатися на правову матрицю, що дозволить без зайвих ідеологічних спекуляцій об'єктивно оцінювати стан справ з дотриманням основних прав робітників та службовців, зайнятих на виробництві.

У радянській літературі наголошувалося, що трудові права громадян СРСР «детально регламентовані», адже становлять один з елементів радянського суспільного ладу і є безпосереднім виразом соціалістичної організації праці, витікають з неї, і, в свою чергу, впливають на неї та закріплюють її.

У цьому сенсі трудові права радянських громадян набували принципового значення. Їхній захист «не зводиться тільки до формальної вимоги дотримання законів у діяльності підзаконних органів держави, він завжди одночасно потребує наявності істинно демократичного за своїм змістом законодавства та дійової системи засобів, спрямованих на відновлення порушеного права» [11, с.204-205].

У 50-х – першій половині 60-х років більше половини звільнень громадян з роботи визнаються судами незаконними [10, с.17]. Але ця важлива проблема розглядається переважно в юридичній площині [9, с.40]. Однак, це є також гострою соціальною проблемою, адже працівник, позбавлений робочого місця у примусовому порядку, втрачає джерело для матеріальної підтримки власної родини, а також потрапляє у стресову ситуацію. При цьому часто в цій справі задіяні трудові колективи, профспілка і т.ін. Цілком очевидно, що це питання потребує комплексних методологічних підходів і багатомірної оцінки. До певної міри концептуальні орієнтири для опрацювання даної теми можна зустріти у кількох працях [1, 3, 8]. Те саме можна віднести й до таких аспектів правопорушень у сфері організації праці, що пов'язані з виробничим травматизмом. Окремий аналіз причин і наслідків цього явища – в правовому чи технологічному полі – не дають повної його картини, коли не доповнюються детальною характеристикою соціальних наслідків [6, с.150-153].

Основним показником добробуту шахтарів у досліджуваній період залишалася заробітна плата. У соціалістичній економіці було вироблено моделі, що включали велику кількість пропозицій між галузями виробництва, сферами відтворення, підприємствами. Планове господарювання засновувалося на такому співвідношенні в темпах розвитку відтворення, зростання галузей і частин суспільного виробництва, яке мало забезпечувати їхню взаємну відповідність та неухильне збільшення суспільного виробництва в

цілому. Врахування факторів, що впливали на динаміку та рівень заробітної плати шахтарів, дозволяє зрозуміти мотиваційні аспекти підходів до проблеми оплати праці й відтворення трудових ресурсів галузі в цілому. Отже, однією з найважливіших загальноекономічних пропорцій вважалося співвідношення між виробництвом та споживанням: співвідношення темпів зростання двох основних показників, що впливали з основного закону соціалізму.

Однак методологія аналізу впливу основних чинників виробничої діяльності підприємств на трудомісткість, продуктивність праці й зарплату, методики вивчення низки чинників (рівень механізації праці, середній тарифний розряд, ступінь виконання норм виробітку та ін.) на параметри матеріального стимулювання) заслуговують на увагу з точки зору орієнтирів, за якими рухалися керівники галузі у такій важливій соціально-культурній ніші як оплата праці.

В пострадянській історіографії доволі довго пробивали собі дорогу нові методологічні підходи, що базувалися на авангардних дослідницьких методиках. Мікро-історія, соціальна, гендерна, інтелектуальна історія, історія побуту та повсякденності на відміну від макроісторичних методів вимагали від науковців пошуку й обробки нових джерельних пластів, більшої довіри до суб'єктивних оцінок минулого його безпосередніми творцями – людьми різних верств, освіти, національності, віку, професій тощо.

Поступово незворушний примат «об'єктивності» втрачає повагу з боку істориків і вони починають сміливо вплітати в історичне полотно спогади, інтерв'ю, щоденникові записи, листи безпосередніх учасників історичного дійства, що робило загальну картину багатозоровою, суперечливою й більш наближеною до тогочасних реалій. У більшості видань центральним персонажем стає не черговий вождь, партійний функціонер, а пересічний громадянин, якого оточують такі самі люди з тягарем повсякденних турбот. Виокремлюючи з «сірої маси» індивіда з його особистим життєвим досвідом, світоглядом, ставленням до описуваних подій, автори дають шанс побачити їхнє щоденне життя, так-би мовити, зсередини, очима громадян. Цей зворотній зв'язок перетворює рядових робітників, селян, митців, науковців, керівників нижчих ланок управлінського апарату з об'єкта на суб'єкт історії.

По суті, це і є квінтесенція методологічної революції, що відбулась у пострадянській історичній науці в останнє двадцятиріччя. У центрі досліджень перебувають не «доленосні рішення» Комуністичної партії, її «керівна і спрямовуюча роль», не геніальні, пророчі передбачення вождів, а індивідуальні стратегії людей, що прагнули пристосуватися до завжди складних умов життя в радянській дійсності. Погляд на політику, економіку, соціокультурні явища, етноконфесійні процеси через призму пересічного громадянина, відмова від типового на користь індивідуальною – такою стала нова дослідницька парадигма, що видається доволі перспективною для вивчення шахтарського соціуму у повоєнному Донбасі.

Комплексний характер дослідження визначив міждисциплінарні підходи до вирішення поставлених завдань, а також понятійно-категоріальний апарат. Економічний блок термінологічного інструментарію спирається на кілька базових понять. Це, насамперед, – «соціалістичний лад», «спосіб виробництва», «держана форма власності», «планове господарство», «централізоване управління економікою», що передають іманентну сутність радянської соціально-економічної системи, особливості її пріоритетів, субординаційних зв'язків, механізму ухвалення рішень, проведення їх у життя і засобів контролю за виконанням директивних вказівок. Не вдаючись у детальну їхню характеристику, зазначимо, що ці та всі інші поняття вживаються без ідеологічного навантаження і використовуються виключно для означення й характеристики тих чи інших явищ.

Під «економікою» і «соціальною політикою» розуміється комплекс теоретичних положень і практичних заходів, спрямованих на розв'язання нагальних господарських і соціальних проблем, що постали перед країною після вигнання гітлерівських військ з території Української РСР. Автор свідомо відмовився від виокремлення словосполучення «народне господарство», погоджуючись з науковцями, що відносять його до ідеологеми радянської доби [7].

Оскільки значна частина «законів соціалізму» віднесена сучасними вченими до міфологем, суто ідеологічного продукту, що не відображає реальні процеси, автор відмовився від характеристики соціально-економічних явищ з позицій дії таких законів і закономірностей. При цьому залишається місце для прояву тих соціальних та економічних законів, які продемонстрували свою універсальність і залишаються невід'ємною складовою наукового дискурсу упродовж кількох століть (закон вартості, закон відповідності грошової маси обсягу товарів та послуг та інші).

Радянське суспільство як соціум і господарський комплекс у 50-х – першій половині 60-х років трактується як «індустріальне». У цьому сенсі більш обґрунтованими видаються міркування західних вчених Г. Вільчинського [12, с.365], Г. Раупаха, аніж деяких сучасних дослідників, які механічно екстраполюють категорію «постіндустріальне суспільство» на радянську країну цього періоду. На наш погляд, евакуаційна епопея 1941 р., спустошливі бої, грабіжницька політика німецько-румунських окупантів мали наслідком таку руїну, що період відбудови республіки, який тривав щонайменше 10 років, заслуговує на окрему оцінку, випадаючи з усталених і новомодних схем. Адже йшлося практично про повне оновлення економічного потенціалу УРСР. А деякі види робіт доводилося починати практично від нульової позначки. Отже, з певною частиною умовності можна вести мову про другу індустріалізацію в Україні повоєнної доби.

Концентруючи увагу на тих аспектах організації виробництва, що безпосередньо чи опосередковано впливали на умови і характер праці шахтарів, виконавець даного дослідження лише побіжно, принагідно зупинявся на характеристиці таких його сторін як ефективність капіталовкладень і темпи їхнього освоєння,

рентабельність, собівартість і ціна вугілля, видобутого гірниками Донецького басейну, чинники піднесення продуктивності праці, відтворення виробничих фондів та обігових засобів, економічне планування тощо. Ці та інші явища та відповідні дефініції присутні в тексті у якості другого плану.

Натомість детальніше розглядаються проблеми модернізації та реконструкції галузі, механізація й автоматизація технологічних процесів, засоби інтенсифікації праці, матеріальне і моральне стимулювання, змагальні форми організації праці, рух новаторів та раціоналізаторів, створення умов для безпечної роботи, форми оплати праці, суспільні фонди споживання. Окремий сегмент праці присвячений розширеному відтворенню робочої сили, матеріальному забезпеченню шахтарських родин, розв'язанню житлової проблеми, що упродовж багатьох десятиліть залишалася серед «вузьких місць», налагодженню комунально-побутового обслуговування мешканців населених пунктів регіону, організації культурного дозвілля, відпочинку й оздоровлення цієї категорії трудівників. У цих фрагментах основними поняттями стали: «соціальна політика», «соціальний статус», «соціальне середовище», «соціальна сфера», «добробут», «рівень життя», «родинний бюджет і доходи» та інші, за допомогою яких реконструюється невиробнича життєдіяльність шахтарського соціуму, спосіб відтворення трудових ресурсів.

Сформовані завдання визначили вибір дослідницьких методик. Завдяки джерелознавчим прийомам вдалося виявити, систематизувати, проаналізувати і ввести до тексту різноманітні джерела. Методи, що застосовуються в усноїсторичних дослідженнях дозволили використати спогади тих, хто працював у різних ланках вуглевидобувної промисловості 50–60-х років. Це суттєво доповнило інформацію про характер і умови праці та побуту тогочасних гірників. Просопографічні прийоми застосовані для характеристики найбільш помітних «дійових осіб», завдяки яким шахтарський край вдалося підняти з руїн і перетворити на сучасну економічну інфраструктуру і соціальне середовище, в якому існували шахтарі.

Статистичні методи були покликані зорієнтувати автора в розмаїтті цифрових даних, вийти на якомога більш точні кількісні параметри, що відображали основні етапи відродження вугільної галузі, динаміку забезпечення шахт трудовими ресурсами і т.ін.

Методики соціальних досліджень стали в нагоді для аналізу соціальних процесів, що відбувались у регіоні, з'ясування ефективності соціальних програм уряду, ступеня їх впливу на становище гірників та їхніх родин.

Компаративістські прийоми забезпечували лінійно-часові асоціації та співставлення ситуації в різних галузях виробництва, вугільних басейнах СРСР та окремих трестах і підприємствах.

Ці та інші методи дозволили комплексно підійти до вивчення блоку соціально-економічних проблем розвитку вуглевидобувної промисловості, що розглядався як єдина система. Підсумовуючи, можна відзначити забезпеченість проблеми вивчення соціальних аспектів розвитку вугільної промисловості Донбасу повоєнного періоду належною методологічною базою. Аналіз праць радянських і сучасних фахівців дав змогу впорядкувати понятійний апарат, чітко визначити термінологію, окреслити концептуальні засади дослідження. Утім, можемо стверджувати, що теоретичні проблеми дослідження розвитку вугільної індустрії Донбасу потребують подальшого висвітлення в рамках окремого комплексного дослідження із залученням здобутків різних гуманітарних дисциплін, при чому можливим є розширення як хронологічних рамок дослідження, так і його змістового наповнення.

Джерела та література

1. Герцезон А.А. Уголовное право и социология. – М., 1970.
2. Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик: Стат. сб. – М., 1957. – 255 с.
3. Епископов Г.Л. Техника и социология. – М., 1967.
4. Экономическая и социальная эффективность социалистического воспроизводства. – М., 1985.
5. Історія народного господарства Української РСР. – Т. 3. – Кн. перша. – К., 1977.
6. Кокорев Н.П. Гигиена труда на производстве. – М., 1965.
7. Лисенко О. «Війна» ідеологій, «війна» понять // Народна армія. – 2005. – 24 лютого.
8. Соціальні проблеми виробничого колективу. – К., 1972
9. Черняукас С. Охрана трудовых прав граждан – общее дело прокуратуры и профсоюзов // Социалистическая законность. – 1963. – № 2.
10. Шлеми А.М. Ответственность должностных лиц за незаконные увольнения. – М., 1966.
11. Ямпольская Ц.А. О субъективных правах советских граждан и их гарантиях. – В кн.: Вопросы советского права. – М., 1959.
12. Wilczynski G. Technology in Comecon Acceleration of Technological Progress Through Economic Planning and the Market. – L., 1974.